

U U S T U G R U Y U N

Ս. ԻՐԵՆԷՈՍ ՀԸՅ ՄԸՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Երեք տարի յառաջ երբ կարգապետ Ալբր. (այժմ՝ նպասկոպոս) Տեր-Մկրտչյանի և Երուսաղեմ-Տեր-Մկրտչյանի հրատարակեցին Ս. Իրենեոսի նորագիտ 8-րդյո՝ —————-ի տարգմանված հին հայերեն թարգմանություններ, հայ բանասերը ընծայեցին այլ ուշագրություններ, որոնք ամենից երևաբարիալը: Այժմ, երբ նմանից Երուսաղեմ Տեր-Մկրտչյանների լայն կր տեսնե Իրենեոսի «Ընդգծված հերմոսիոսի» Գր. և Ե. Գրքերը՝ նորիցա հին հայերենի թարգմանություններ, կարելի չէ այլ ևս այսպես չէ լուսնոթիկ: Այժմ հետևե Իրենեոսի ալ Տարիվ և ունենալ իր պատշաճական գիրքը հայ թարգմանական Երուսաղեմի թեման մէջ, ինչ որ քրտած են Ս. Աթանասի, Տիմոթեոս կուզե և նմանեաց գրություններ:

Ս. Իրենէոս ծնած է 135 - 142 թ Տէրբը
Փոք Արիա. մանկութիւնը անցրցած է Ջփուռ-
նիայի շըջապարէ, երբ կը հովուէր քաղաքը
Ս. Պողոթնապոլս, որուն եւ կ'աշակերտէր: Մարտոս
Աւերելիոսի հայածանաց օրերուն կը գտնենք զինքը
Գաղղիա, ուր կը դարձէ մեծ եռանդեմար Լիւնի
(հին Ղուգճեանս) եկեղեցւոյ համար, որուն կող-
մանէ 177/8 թ թիովով մը կը խաբարէր Նաեւ Հռոմ
եղեւթերոս քահանայապետին. ի դարձին կը կար-
գուի քաղաքին եպիսկոպոս Ս. Պոնտիփոսի շու-
հաստակութենէն ետքը (177/8), Մահաւան թու-
ականքը անցոր է:

1 Կենսագրական եւ այլ տեղեկութիւնք իրենեոյ
մասին ի քաղեմի Օ. Bardenhewerի *Geschichte der alt-
kirchlichen Literatur*. I. Freiburg 1902. Տ. 496—522 գր-
քին: — Իրենեոսն առանձն եւ գործունէութիւնք ծանօթ էր
արդէն Հայոց Եւսեբիոսից: Պատմութեան, ասկից եւ
քաղելի վարքը մասն եւ ճշգրտաբար մէլ. այսպէս Վե-
րնիկոս Գ. ճշգրտեց (էջ 143—147) մէլ. բառ Վերնիկոսի
(Վիտակտոս Վարդ Մրցոյ. էջ 410—422) քանիս եւս-
տերեսյոյ (Վառնի իրենեոս (*Βιργναίος*) ղեկս պէս կը գրեն
Սէր Նախիւրի: Եւսեբիոս քրդիկեցի թարգմանին՝ եթէ
յետեղ փոփոխութեանը էլ, կը լըէ (Բ-280) Իրենեոս,
իսկ Եւսեբ. Պատմութեան աստեղեկն թարգմանութիւնն
ասի թիւ 4) Իրենեոս (Իրենեոսայ (էջ 101), իրենեոս
(էջ 182, 8), իրենեոս (293, 309 եւն), իրենոս (էջ 290,
355 եւն), եւ մըքք «Իրենեոս» (էջ 296, 402 եւն), Երիթն
(էջ 292) եւն: Հիմնութեան կու գը Նախապատմեան (էջ
257—258) թարգմանեալն կը փոխ երբեք «Իրենեոսի Հն-
նաւոյն Աստուծոսին» եւ նախկողորդ երեւոյ Ղուգոսեմբ
(յուս. Պապուշոսոյ): Հայ մասնագիրք կը գրէր ռուսագիրք
«Իրենոս» (var. իռենիոս) եւ. Ղուգոյ (var. Ղուգուսեւ,
Ղուգուս, Ղուգոս) քաղաքի Պաղտիւսոյ. ոչն (Սմա. Նեղոցի, 598).
«Իրենոս Հննաւոյն առ աստուծոյն (Թուղ. թիւ Գաղաթ, Գիրք
Թշ. 298): «Իրենոսն լոյստեայ եպ. Էն (ՈՐԲ. 1897, էջ
203): «Երենիկոսն Հննաւոյն առ աստուծոյն» (Թուղ. թիւ Նաչալոյ,
Գիրք Թշ. 308): «Ս. Երենիկոսն Հննաւոյն առ աստուծոյն»
(Թ. 2, Թշ. 199 եւր Սմա.): «Իրենիկոսն (Թուղ. թիւ Սա-
նալոյ Կաթմ. Գիրք Թշ. 451: Ստեփ. ԹԳ. Գ. Իրենիկոսն
«Իրենիկոսն, Ղուգոսեմի եպ. (Գիրք Կոյսերաց. 34, 43): Լւս-
յոյ Կոյսեմն ձեւեղն ծագած եւ մասնագրութիւնս անուս մե-
սամբ յուսմանք (*Βιργναίος*) եւ մասամբ աստեղեկն (*Βιργνի*).

Իրեննեւս իբրեւ եռանդուն եւ գիտուն եկեղեցական մասնակցեալ եւ ժամանակի շատ ար եկեղեցական հրատապ իր իրեննեւս, այսպէս 190. 91 թ. ծագած զատկական խնդրոյն, կուտայ եւ քանիւ եւ գրեզով ժամանակակից գնտափոխեալ հերձուածոյն դէմ. գործունէութիւն ար, որ աւելի տուած եւ իրեն գրեզու բազմաթիւ թիցներ եւ, դրբեր, Թժախտաբար սակայն, այդ բազմաթիւ գրու թիւներէն սկընդարգով ոշինջ հասած եւ այսօր մէջն. առուններ ծառնօք եւ հազիւ հին յոյն, լատին, առօրի եւ հայ հզօնակներու լոզով պատշաճ կոշտներ: Օ. Bardenhewer նկատեցով այս կոշտներ ար թուէ 18 ուրոյն գործ, որոնցմէ աւարդչուն ծեօնար ծառնօք էր մինչեւ վերջերս միայն՝ ընդդէմ Հերձուածոց. գրուեցեան 5 դրբեր, իրականներն թարգմանութեամբ:

Թե՛ Իրենէւոսի գրութիւնը նաեւ հայերէն մատակարարութեան մէջ ունեցած էինք, այն անտարակոսեւի էր. հին հայ հեղինակը յաճախ օգտուած են անկէ եւ կոչուեցին աւանդած մեղէ. գեւ. ԺԸ կարգուած Ստեփանոս Ռոշշչա Լեհացի ի համար՝ կարգուած էր ցանկեղ իւր Բաւարաբլին կամար. իւր Ժամանակագրութեան մէջ կը գրէր ի մէջն այլոց յիշելով Բարբերոսի խաղը Իրենէւոսի մասին թէ՛ ի սորա գրեանդի միայն հինգ Հնդգէ՛՛մ հերետիկոսաց գրեւել, ինչպէ՛՛ս մնացն այլքն կորեան. . “Հայք, ունին գայտսիկ յոյժ ճիւղաբար ի հայ լեզու հիշեալ” (Թ. 266 Մատակարարութիւն. Թ.Գ. 51 ա հմմտ. եւ 8-ը-ցա՛յ, էջ 680)։ Բայց թէ ուր էր Իրենէւոսի գրումածոց այդ “ճիւղաբար թարգմա-նութիւնը”, անշուշտ էր ցայտօր։ Գիւսար կը պատահէր Ե. Ս. ՏԵՐ-ՄԻՔԱՅԱՆԻ։

Կարապետ Վարդապետ 1904ին Երեւանի Ս. Աստուածածին Մայր Եկեղեցւոյ Չեռագործներու մէջ պատահած է «Բնտիրոյ ձեռագրի մը», որ իր մէջ ձանդգնը այլովքն կը պարունակէ

գրուած ինքերէն: Նշուպէս Ղալաթաճի պէտպէս գրուած իր ցաւը եկած էր իմ անունս աւարեղանէ: Եղան Վաղգոն, Լազգոն, Լազգոն, Լազգոն ընծի երգուածն Սեբէտս (էջ 126) իրենեոսի Համար կը գրէ: «Իրենեոս Գրե՛նայից աշտերից Պաւլոսի աղագոր յիշեցնեցո՛ւն Լաւագրե՛նայց, այս ստղիէ Ի. Յահն Գրի առած է ինչպէս լուս. օր իրենեոս Դե. Լաւագրեցից, ոչ երեւեցոյն մէջ Գրե՛նայի տէ երբեմն (Ի. Յահն Ի Realenzykl. für Prot. Theol. Գ. ապ. Լու. 9, էջ 408): քայց Սեբէտս այս ստղիէ յայտնաբեր աղագոր, թիւն է Իււսեբնայ (Ի. Գ. 354) ստի Խօսքին, «Պալոսիցն . . . կատարեցաւ ընդ վայսոյ Գրե՛նայց, ոչ, կապ. զինի նորոյ զեպիտարան թիւն եկեղեցոյն Սեբէտոսնայց աշտերն Դե. 350) իրենեոս. ստի մանկուս թիւն իւրմ պայտերուս էր Պալոսի աղագոր, ընծի երգուածն ԼԱՆՈՒԴԱՆԱՅՈՒՆՈՒՆ առած է ԼԱՆՈՒԴԻԿԱՅՈՒՆՈՒՆ ընծի երգածն մը: Այսպիսի սխալ ընծիբերցան է մ'ուրի իրեն իմ խան. Լաւագրեցից, երբ կը գրէ Արեւելորս «ԻՄԷԼԱՆ, Յայտնութեան իւր թարգմանութեան մէջ «Իրենիոս Իւրեղան» (— Սեբէտոյանն, ԻՄԷԼԱՆ) եպիսկոպոսն» (Յայտնմ. ծագ. Գ. 283):

1 2-րդ ապրիլի ԹԳ դարձ է, ինչպես կ'երևայ Յիշատակարանին. Թշ. 262Բ (Յոյսյի վերջը, ապ. էլ 68):
 «Զատուռածարեալ եւ զերկնս երանեալ արքայիս խնայողսն զՏԵՐ Յովհաննէս, զստառաւ զբողոս, զնոյսրայրն ասորբարեալսն յիշեալնք, եւ զստառաւ զգոյսն» (Եւս. առշ.

ընդարձակ գրուածք մը. «Իրենիոսիցյոց առաքելական թարգմանութեան», խորագրոյ ներքեւ: Բռնագրակոթ (Թաշ. մանր քննութիւնը կը պարզէ սակայն, որ ինչպէս խորագիրն մատնանիչ կ'ընէ, մէկ գրուածք չի պարունակուիր հոն, այլ Իրենիոսի Ընդգրկէ Լեւոն—ձայն նշանաւոր գործոյն Գ. եւ Ե. գրքերը (Թաշ. 29թ.—222ա) եւ Յոյցի —առաքելական գրքեր—Լեւոն ցայտօր անյայտ գրուածքը (Թաշ. 222թ.—262թ):

Պարզապէս չեն ներած Տէր-Մկրտչեանի շուտով ի լոյս բնծայելու հետաքրքրական գիտար, մանաւանդ վերջինս — «Յոյցի —առաքելական գրքեր—Լեւոն», մինչեւ 1907, երբ ավանդելով Երուսաղէմի Տէր Մկրտչեանի կը յայտնէ վերջապէս հանդերձ գերմաներէն թարգմանութեամբ հրատարակել: Առաջին մասը՝ Ընդգրկէ Լեւոն—ձայն Գ. եւ Ե. գրքերը յոյս կ'ընծայէ առանձին Տէր-Մկրտչեան 1911(1)ին: Եւ եւ առիթ եղաւ քննութեան:

Ինչ լեզուէ կատարուած է Իրենիոսի գրուածքանոց թարգմանութիւնը: Այս ինչորբ աւելորդ էր ըստ իրենեան յարուցանել գրքի մը շուրջը, ուր պարզ է ամենայն ինչ, եթէ Լրատարակիչը չկանխէին առաջարկել, որուն լուծուել «շատ գծաւորին» ալ տեսնուած է (Յոյցի, V, Ընդգրկէ Լեւոն. VII) եւ ստիպուած են թողուլ. «անորոշ» այսպէս ալ նկատած են բոլոր եւրոպացի քննիչք: Լրատարակիչը, երկու ընտաքի հետքեր կը նկատեն հոն՝ առերեւելի եւ յուշարեւելի: Տեսնենք մի առ մի: Առերեւելի հետքեր են.

Ընդգրկէ Լեւոն. 24. «Եղիշաբէթ» գրուածքին, փոխ. եղիշաբէթի. — Յոյցի, 48. «Ասէ

«սուրբ արքայն» է Լեւոն. Ե. (1226—1270), եւ իր եղբայրն Յովհաննէս է արքեպիսկոպոսն Գառնայ (1259—1289), տես մանրամասնութիւններ իր մասին Արեւմտեան. էջ 143—147, 533—4: Լրատարակիչը նկատելով որ զԵովհ. «արքեպիսկոպոսն» անուանող ձեռագիրը միշտ երեքագոյն թուական կը կրէն, շեռագրին ընդօրինակութիւնն 1:70—89ի մէջեր կը գտնուէ: Բայց կ'ընդհատ թէ աւելի հին համարելու է, քան զի ընդօրինակողը գտնուած դեռ ի կեանս գիտէ եւ Յովհաննէս արքեպ. կը յորջորդուի արդէն 1263ին (Արեւմտեան, 144): Լրատարակիչը դժբախտաբար ոչինչ կ'անայրեն ձեռագրի հանգամանոց եւ բովանդակութեան վրայ:

¹ Des heiligen Irenäus Schrift zum Erweise der apostolischen Verkündigung. In armenischer Version entdeckt, herausgegeben und ins Deutsche übersetzt von Lic. Dr. Karapet Ter-Mekerttschian und Lic. Dr. Erwand Ter-Minassiantz. Mit einem Nachwort und Anmerkungen von A. Harnack, Leipzig 1907, 8°, pp. VIII + [հայ ընտաքի] 69 + [գերմ. թարգմ.] 68. [Text und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, herausgegeben von A. Harnack und C. Schmidt, 31. Band, Heft 1.] Բնագրին տպուած է Իշխմանին:

² Irenäus gegen die Häretiker. Buch IV und V in armenischer Version entdeckt von Lic. Dr. K. Ter-Mekerttschian, herausgegeben von Lic. Dr. E. Ter-Minassiantz. Leipzig 1910, 8°, pp. VIII + 264. Բնագրին տպուած է Իշխմանին. [Texte und Untersuchungen, 35. Band, Heft 2.]

մարգարէն Եսայի. Ասացէք դասերն Սիրովին. ահա թագաւոր գալիք. հեղ. եւ նստելու ի վերայ իշոյ՝ յաւանակի, որդւոյ իշոյ. Եւ իշոյ տեղ երկրին յաւելուածն, որ կը պակսի Ես. ԿԲ. 11 կամ Զաք. Թ. 9, մատնացոյց կ'ընէ Աս. կամ Եբր. բնագիր մը: — Ընդգրկէ Լեւոն. Գ. 29, 5. 34, 2 Մաղաքիա Մարգարէի անունն թարգմանչէն կը կոչուի երկրին Հընչաւ, որ եւթագրել կու տայ առ. malaka մը:

Նկատուած այս հետքերէն աստիճանայնապէս ծանրակշիւ կարելի չէ նկատել. վասն զի այս եւ նման ձեւեր, որոնք դեռ կը պատահին Ընդգրկէ Լեւոն. էջ 29. Եղիշա, էջ 13. Շաբաթի եւն, շատ սովորական են հայերէնի մէջ, եւ օրինակներ կան ինչի էլ ցոյց տալ նաեւ Եսաբ. Քրոնիկանի, Յովհ. Ոսկերբերանի Մատթէի, Եսայիայ, Պաւլոսի թղթոց մէջ, գրութիւններ, որոնց յուշարեւել թարգմանութեան վրայ վայրկեան մ'իսկ անհնար է երկայնի: Եսայիայ յիշեալ տեղին Իրենիոսն ոչ ուղղակի Եսայիայ Մարգարէութեանէն առած է եւ ոչ Զաքարիայի Թ. 9էն, ուր բնագիրները բոլորովին տարբեր ընթերցուած կու տան. Ես. ԿԲ. 11. հայ թարգմանութիւնն ունի. «Ասացէք դասերն Սիրովին. ահա տառիկ փրկիչ քո հասնալ գայ» եւ ունի զվարճալ իւր ընդհուր. եւն. Իսկ Զաք. Թ. 9. «Արախ լիւր յոյժ գուտար Սիրովի, քարոզեալ դուտար երուսաղէմի. ահա թագաւոր քո գայ առ քեզ, արար եւ փրկիչ, նոյն հեղ եւ հեծեալ ի վերայ իշոյ եւ յովանակի նորոյն» Առտի երկուսն ալ չեն համապատասխաներ Իրենիոսի կողման, բայց փոփոխակի կը լրացնեն: Իրենիոսն այս հատուածն առած է բառական Մատթ. Իււ. 1էն. «Ասացէք դասեր Սիրովին. ահա թագաւոր քո գայ քեզ հեղ եւ հեծեալ յէշ եւ ի յաւանակի իշոյ» Իրենիոսն՝ Աւետարանչին խօսքը՝ «Ձի լցցի բան մարգարէին որ առէ» իմացով է Եսայիայ մասին: Այս տեղին յուշարեւելն ունի... καὶ ἐπιβέβηκωσ ἐπὶ ὄνον, καὶ πᾶλλον οὐκ ὀπισθίου, «եւ հեծեալ ի վերայ իշոյ, եւ յաւանակի՝ որդւոյ իշոյն ուրեմն բառ առ բառ թարգմանութիւն մ'ունի» քանզի բնագրին եւ ոչ առերեւելի:

Մաղաքիայի «հրեշտակն թարգմանութեան համար բոլիւր շուրջնք, այս տեղ Իրենիոսն ալ կրնար Հընչաւ գործածած ըլլալ, ինչպէս հրատարակիչը կը նկատեն արդէն:

Ի նպաստ յուշարեւելի ալ կը նշանակեն քանի մը կէտեր, բայց շատ չարմարէն է, որ անոնց հետ ի միասին չեն նկատած ամենամեծ յատկանիշը՝ բառական հետեւութիւնն յուշարեւելի շարադասութեան, հայերէն լեզուի մէջ ուղղակի յուշարեւել մօտ գտած նոր ասացածքներն են: Շատ կը ցուցնէ որ ասոր ուշագրութիւն շնորհուրով ինչ ինչ տեղեր չեն կրցած նաեւ լուծել հայերէնի միտութիւնը, որոնք շատ գիւրաւ պիտի պարզուէին՝ բառ առ բառ յուշարեւելի վերածելով:

Այստեղ հարկ կը համարել մեր ի մէջ բերել ինչ ինչ համեմատութիւններ յուշարեւելի հետ՝ Յոյցիէն եւ Ընդգրկէ Լեւոն—ձայնէն, ցուցնելու համար մեր խօսքերու հաւաստարմութիւնը:

Յոյցիի մէջ Եսայիայ ԺԱ. 1—10 համարներու յառաջընթացութիւնը, որ թարգմանիչն բառ

ուղղութիւններ կարելի է նաեւ գերմաներենի եւ գաղղիերենի միջոցաւ կատարել, բայց ինչ պիտի բլայ հետեւութիւնը այն պարզ է:

Յեղոյ չի ներեր Լ. Աւգերեանի փորձերը Ագաթանգեղոսի եւ Փարսեղոսի պատմագրութեան մէջ՝ հերքել մի առ մի, բայց ընդհանրապէս հիմնական կերպով պարզապէս երեւակայական ուրեմն բոլոր փորձերն պատրանք ցոյց տալու համար բաւական կրնայ բլայ իրենեոսի Յօյցիէն յառաջ բերած օրինակները ի նկատ առնուլ եւ հերքել:

Հետեւեալ տողերու մէջ կ'ամփոփէ Լ. Աւգերեան իւր կարծիքը իրենեոսի Յօյցի մասին.

“2. Թարգմանուած ասորերէնէ... չէ թարգմանուած նաեւ յունարէնէ... ընդհանրապէս թարգմանուած է լատիներէն բնագրէ մը, որուն ամենախոր գրոյշները կը կէ գեւ իւր վրայ, զբաղական սովորական սխալներու, յետին ժամանակաց ու հեղինակաց ազդեցութիւններու հետ. այսպիսի հեղինակներէն կրնանք յանունէ յիշել Ստեփանոս Լեհացին որ զայս ունեցած է ի ձեռին, եւ ինչպէս նախնեաց ուրիշ թարգմանութեանց (օր. Յովսէպոսի) այսպէս նաեւ այս թարգմանութեանց մէջ իւր գրիչը խաղցուցեր է” (ԲՁԲ. 1909, էջ 64):

Մեծ. Բզուածագիրը շփոթած է նախ, ինչպէս կ'երեւայ, Ստեփանոս Ռոշքա Լեհացին (+1739) Ստեփանոս Վր. Լեհացոյ հետ (+1689). վերջնայն է Յովսէպոսի թարգմանութիւնը, առաջնայն՝ Բառագիրը, որուն մէջ գործածած է իրենեոսի Յօյցի: 2-ինը կրնար երբեք ընդունիլ թէ Ստ. Ռոշքա ձեռք խառնած բլայ իրենեոսի գրուածքներու մէջ, ընթերցուածի տարբերութիւնը կրնան յառաջ եկած բլայ միայն օրինակաց պէսպիսութիւնէն. այսպէս փոխ. Սթարանայ (Յօյցի, էջ 48), Սթարելովն (առ Ռոշքայի): Երկրորդ օրինակը Յօյցի է 25-ին չէ կրած Ռոշքայի քով որ եւ իցէ փոփոխութիւն, այլ Ստեփանոսի կողմէն առնուած է բառ առ բառ Ըդգրէս Լեռնայնէն, էջ 192:

Տեսնենք այժմ “լատիներէն” բնագրի հետքերը, զորոնք կը թուէ Մեծ. Լ. Աւգերեան:

Յօյցի, էջ 2. “Եւ վասն զի շարագրեալ կենդանի է մարդ յանձնէ եւ ի մարմնից. այստեղ լուրագրէ կը համեմատուի լատ. compositus հետ, բայց աւելի պարզ է յուն. συν-τίθημι. “Այն բարձր փոխանակ հոգւոյ, միայն լատիներէն anima-ի միջնորդութեամբ կրնայ մեկնուիլ, որ հաւատարմապէս կը նշանակէ հոգի եւ աշխ. կը գրէ Լ. Աւգերեան: Բայց հայ թարգմանիչն ի նկատ ունի հոս յուն. ψυχή, անձն եւ πνεύμα հոգի. զ. օր. Ըդգրէս Լեռն. 183. քանզի ոչ անձն մահկանացու է եւ ոչ հոգին = οὗτε γὰρ ἡ ψυχή θνήσκει, οὐτε τὸ πνεύμα = nec enim anima mortalis, neque spiritus (Harvey, II. 368), ուստի նաեւ Յօյցի մէջ պէտք է յիշեալ տեղը ենթագրել ψυχή. Ընդհանրապէս հայ թարգմանիչն շատ աւելի ճիշտ է բառերու գործածութեան մէջ քան լատին թարգմանիչը, որ ψυχή մերթ spiritus եւ մերթ anima կը շրջէ: — Յօյցի էջ 10—11. “Ինքն Աստուած հիացումն արկ ի վերայ

Ագամայ եւ ի քուն արար. եւ զի գործ ի գործոյ կատարեցի” ոչն եղեալ ի գրախոսին քունն, այլ եղեւ ի վերայ Ագամայ կամեցեալ Աստուծոյ: “Հոս հիացումն բարձր յառաջ եկած է, կը գրէ Լ. Աւգերեան, թարգմանիչն somnus-um = քուն եւ somnium = տեսիլ եւ այլն՝ բառերու ընթերցումէն, Բայց բունագրութիւն է մեկնութիւնս: Հաստատել կը յարաբերէ Դանիէլ, Բ. 21 համարը, որ կ'ըսուի բառ Թուն. καὶ ἐπέβαλεν ὁ θεὸς ἔκστασιν ἐπὶ τὸν Αδάμ καὶ ὕπνωσε = Et immisit Deus ecstasim in Adam, et obdormivit = Եւ արկ Տէր Աստուած թմբութիւն ի վերայ Ագամայ եւ ննջեաց: Բառն ἔκστασις կը նշանակէ 1. հիացումն, 2. թմբութիւն. հաստատել իմաստն շատ պարզ է բառ այսմ: — Անդ, էջ 39—40. “Եւ զի ծանեւ ի կուսէ գեկոյց եւ զի ճշմարտապէս մարդ ի ձեռն ուտելոյն նորա հանդերձեալ ազդեաց. Եւ վասն մանուկն ասել զաս, աւակայ եւ վասն անուն գնելոյն նմա. քանզի այս մարդն է եւ ծնիցելոյն, եւ անուն է նմա կրկին”: Այս պարբերութեան մէջ իրենեոս կը մեկնէ Ես. Ի. 14—16 համարները. բառ այսմ ընդգծուած բառերով ալ կը սպասուէր մեկնութիւն մը Եսայայի որ եւ իցէ համարին, Խօսքը “վասն զի յառաջ քան զծննալն մանկն զարի... նախադասութեան վրայ է, պէտք է ուրեմն այս նախադասութեան մեկնութիւնը նկատել հոն: Լ. Աւգերեան կը գրէ. “Հոս շեղագիր բառերը վերածելով լատին բնագրի կ'ունենանք պայծառ իմաստ մը, Ե— լէ—յ— է—լու—մէ—ն, (ուստի) եւ անուն է նմա կրկին, եւն. ” որով յայտնի կ'ըլլայ թարգմանիչն սխալ ընթերցումը vocatio = իշխում եւ vogatio թմբառումն, մարդութիւն կամ appellatio = իշխում, անուն, եւ aberratio = մարդն է բառերու, ինչպէս natura = բնութիւն — բառը շփոթել եւ սխալմամբ բերել nascon = ծննդի բայի գերբայ առնելը” (էջ 66):

Շփոթութիւն ընթերցումի կարելի է եւնթարել, բայց այստեղ կ'ըսուի — չէ ներկիւն խօսքը կարելի երգիւրագոյն պարզել՝ ենթագրելով շփոթութիւն յունարէն ΠΑΝΗ (մարդութիւն) եւ ΠΑΙΔΑ (մանկութիւն) բառերու. խօսքին իմաստն կը պահանջէ այսպիսի զաղափար մը՝ “քանզի այս մանկութիւն է եւ ծնեցելոյն. ” վասն զի ծնածը նաեւ մանկութիւնն աւելի կամ նման միտք մը: — Անդ, էջ 39 “Եւ զի բրիտանոս այս, որ էր առ Հաւրն, Բան երով Հաւրն, Գործելու էր մարմանեալ եւ մարդ լինել... պարբերութեան մէջ սխալ ընթերցումն մը կը նկատուի լատ. voluerat = կամեցեալ էր կամ կամեցաւ եւ voluerat = Գործելու, լաւ եւս Գործողութեալ, չեղելու էր, բառերու շփոթմամբ. բայց այս տեղ յանցանքը հայ ընդօրինակողին է, որ հանդիմանելու էր նախնական բնագրին ընթերցումը կարգացած է Գործելու էր:

Բառ այսմ լատիներէն սկզբնագիր մ'ենթագրել աւելորդ է բոլորովին եւ չկայ կուսան. Երբ թարգմանուած են իրենեոսի գրութիւնը, Հրատարակիչը նկատելով որ իրենեոսի գրութիւնը ծանօթ են արդէն Ստեփ. իմաստասիրի,

Այսօր գրուածքին յունարէնը չէ յայտնուած տակաւին. ինչ ինչ կոչուածներ միայն ծանօթ են հին հեղինակներու քով: Գործերը ամբողջութեամբ պահուած են միայն յատմաներէն հին թարգմանութեամբ մը (Գ. Գաբէն), որ որչափ ալ խղճամբող է, այսօր հանդերձ շատ տեղ անխմանակ կը մնայ եւ իրենք Այս տեղ իրեն նպատակ ունին իրենք թարգմանել տալ ժամանակակից գիտասիրեալներ հերձուածողներու՝ Պապովստի, Ապոլոնիոսի եւ անոր աշակերտաց միտք մարդակապտութեանց հերձուածք: Ի սկզբան համաձայն ծրագրով սկսած է, բայց ապա ընդարձակած է գործը: Այնպէս որ իւր թարգմանին խնդիրը ի գլխին մէջ կառուար է: Առաջին երեք գրքերուն մէջ կը հերքէ իրենէն յատկապէս Գիտասիրեալներ վարդապետութիւնը արարչին եւ արարչութեան մասին ի մտաց առնելով ապագայիցները:

Իսկ Դ. եւ Ե. գրքերուն մէջ կը կոչուին նոյն գիտասիրեալներ զէմ յատկապէս մարդեցութեան եւ միաժամանակութեան մասին՝ ապագայիցներն ի Ս. Գրոց քաղելով: Այս թուականութեամբ ինքնին իմանալի է, որ ինչո՞ւ այսօր չունինք Ա. Գ. գրքերը: Զ. Գաբէն, երբ Հայաստան դաւանարանական վեճերը միայն մարդեցութեան մասին էին, արարչութեան եւն նկատմամբ Ապոլոնիոսի հետ խնդիրը անհետաքրքրական էր եւ անհասկացողութեամբ զեռն Գ. եւ Ե. գրքերուն թուականութիւնը, գրեթէ ամբողջապէս փոխադրուած էին նուիրուած Ա. Գրոց եւ եկեղ. աւանդութեանց հիման վրայ, անպակաս աղբիւրներ էին իրենց՝ աստուածաբանական ապագայիցներու համար:

Թե՛ ասուգիւ շինք ունեցած առաջին երեք գրքերուն թարգմանութիւնը, այն կարելի է հետեւիցներէլ այն պարագայէն որ մեր մատենագիրը, որոնք ծանօթ էին իրենեանք ժամանակ, ամենեւեւ կոչուած կամ յիշատակութիւն շին ըլնելը Ա.—Գ. Գրքերէ: Ստ. Ռոյքայի խոսքերը, թէ «Հայը ունին զայսօրիկ (չմ գիրս?) յոյժ քոխարար» ասանց համար անոնց մանր համեմատութեան ընդգրկն հետ բուռած է. հետեւաբար իր առջեւ մեկի ծանօթ Դ. եւ Ե. գրքերին աւելի չունենք: Արեւմտեան ալ Ստեփանոս իւր Բառագրքին մէջ անփոփած կոչուածները քաղած է միայն Դ. եւ Ե. գրքերէն եւ Յոյգէն, ինչպէս էր անմտիկ կոչմանց արեւմտեան, զորոնք երբեմնք Զեր.—Մինասեան Անտոնեանց Օրինակէն (Թ. Գ.) հաւաքելով զեւտրած է Ընդգրկէ Հերթ.—ձեռք հրատարակութեան վերջը (էջ 246—250) «Վկայութիւնք իրենեանք ի բառագիր Ստեփանոսի Ռոյքայ կամենեալն»: Ստեփանոս այստեղ Դ. գրքը կը նշանակէ Ա., Ե. գրքերը՝ Դ., եւ Յոյգէն իբրեւ էր գիրք Ընդգրկէ Հերթ.—ձեռքի, ուսկից յայտնապէս կը տեսնուի թէ Ռոյքա Դ. գրոց սկիզբը որ եւ ինչ գրքի բաժանուած չգտնելով — ինչպէս նաեւ այսօրուան օրինակի մէջ ալ է, ենթադրած է զայն սկզբնաբանութիւն՝ ուրեմն Ա. գրքը: Եւ Դ. գրոց կատարածին կարգալով «Զորորդ գիրս» (էջ 149) համարած է այն խօսքը յաջորդ Ե. գրոց համար, եւ բառ այնմ Ե. գրքը նկատած «Զորորդ գիրք»՝ Նոյնպէս Ե. գրքի կատարածին կարգալով «Իրենեանք գիրք

հինգ» (էջ 245)՝ նկատած է զայն յաջորդ «Եղբար ի խորագիր, եւ բառ այնմ Յոյգէն նշանակած»՝ Հինգ գրքերը Կիրքը:

Ասով հաստատած կ'ըլլանք Զեր.—Մինասեանի հետ (Ընդգրկէ Հերթ. V—VI) որ Ա. Գ. գրքերէն էին թարգմանած նախնիք:

Սեպհ հասած Դ. եւ Ե. գրքերը ամբողջ են գրեթէ 2 եռագրքին մէջ 2 թուով ինկած բլայով՝ պակաս է այսօր միայն 2 տեղ (էջ 122 եւ 238), որ առկայն մեծ թերոյթ մը չէ:

Ընդգրկէ Հերթ.—ձեռք Գրքէն վերջը ձեռնարկած է գրել իրենէն «Եղբար տառքեցական Բարոյութեանցն» (համա. Յոյգէ, էջ 68). ուստի շատ պատշաճութեամբ գտնողուած է հայ 2 եռագրքին մէջ անկէ ետքը: Գրուածքս թէ եւ միայն հայերէն թարգմանութեամբ յայտնի է այսօր, բայց հարգատեւութեան զէմ կ'ըլլան ինչ տարակուսիչ բնաւ. իրենէն գրած է զայն Ս.—Յոյգէն ինդերագը, ինչպէս զայս կը յիշատակէ եւ Խոսեփոս (Պատմ. եկեղ. Ե, 26) կոչելով՝ εἰς ἐπιθετικὴν τοῦ ἀποστολικοῦ κτηνίου (ստ. հայ թարգմ. 408). «Վասն օրինակի քարոյութեան առաքելոցն»):

Հրատարակիչը թարգմանութիւնը կցած են նաեւ գերմաներէն թարգմանութիւն մը, որ շատ յաճախ է ինչպէս վկայած է նաեւ Գ. Ն. Իրենէն (էջ VIII) որ վերագրում է զայն A. Harnack ի խնդրանք, թէ եւ ինչ ինչ անձնորթութիւն գտնուին հոս եւ հոն: Harnack, որ հիւրընկալած է երկու գրուածներուն ալ հայերէն ընդգրկներն եւ Յոյգէնի գերմաներէնը իւր Text und Untersuchungenի մէջ, կցած է Յոյգէնի իւր կոչմանէ Nachwort und Aumerkungen (գերմ. էջ 51—(68), ուր յերեւան կը հանէ գրուածքին հայրաբնական նշանակութիւնը եւ արժէքը: Նորաբան գրուածքս մեծ հետաքրքրութիւն կարճ ուց գիտականաց մէջ, այնպէս որ քիչ ժամանակի մէջ ունեցաւ քոխ մատենաբարութիւն՝ եւ գերմաներէն ապագրութիւն յաջորդ տարին երկրորդ ապագրութեան ալ արժանացաւ: Ինչպէս կը լսենք, այժմ կը պատրաստուի երրորդ ապագրութիւն մ'ալ՝ բոլոր

1 Ա.—Թի. Յոյգէն հրատարակութեան լոյս տեսած թարգմանի մատենաբանականներ. ինչնք այս տեղ յատկապէս. J. Kunze ի Theol. Lit. Bl. 28. No. 3. J. Leipold: Der neue armenische Irenäus, ի Z. f. Kirchengeschichte. 27. S. 478 79. N. Bonwetsch, ի Theol. Lit. Zeitung. 32, No. 6. J. R. Harris: Irenaeus on the apostolical preaching, ի Exp. 7, 15. — H. Koch: Zur neuentdeckten Schrift des Irenäus, ի Z. f. neutest. Wiss. 8, 1. — J. Leipold: Irenäus' Schrift zum Erweise der apost. Verkündigung, ի Lit. Zentralbl. 34, 17. — A. Deger: Newly recov. treatise of Irenäus, ի Bull. Lit. Ecol. 1807, Մարտ.—P. Drews: Literar. Charakter der neuentdeckten Schrift des Irenäus, «Zum Erweise...» ի Z. f. neutest. Wiss. 8, 3. S. Weber ի Deutsche Lit. Zeitung. 28, 33 (S. 201) 2006. — Գ. Վ. Եւսեփեան: Մի կարեւոր գիտ. (իրենէն Յոյգէն...), ԱՊԲՆ 1907, էջ 59—65. — ՔՄՊ.—1908, էջ 521—23 Համա. նաեւ E. Ter-Minassiantz: Hat Irenäus Lc. I. 46 Mariä oder 'Eliodöfter gelesen? ի Z. f. neutest. Wiss. 7. S. 191 f. Leipzig, 1908. Ինչ ինչ սրբագրութեամբ Conybeare եւ Nestle:

բովին նոր թարգմանութեամբ: Ինչպէս կ'երեւայ Ռուսներէն թարգմանութիւն մը հոգացած է նաեւ Ն. Սագարգաւ:

Երկու գրուածներս ալ ջանացած են հրատարակիչը ներկայացնել այնպէս, ինչպէս ձեռագրի մէջն է. յաւելլով միայն կիտաղգրութիւններ, զիսոյ բաժանում եւ աղբիւրաց ցոյցմանը լուսանալի փայլ: Կիտաղգրութիւնը եւ բառերու ածայտմանը սակայն չեն եղած շատ ճշգրտութեամբ ինչպէս փափագելիք¹: Լեռնուածոց գրչին մէջ աւելի զիւրին էր այս, աչաց առջեւ ունենալէ յետոյ լատ. թարգմանութիւնը Harvey ընտիր հրատարակութեամբ²: Նշուեցան շատ ճշգրտութեամբ եւ մանրակրթիտ չեն նշանակուած Ս. Գրոյ տեղիք Եռյոյ մէջ:

Բաժնայի զկազմ գրուածոց հայերէն բնագիրները լաւ հասած են մեզի եւ քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ փաստապարտութեան թարգմանիչը՝ որչափ ալ տնայնոց կը նկատուի յունարէն մէջ, այսու հանգիստ իւր սկզբնապիւն հանգիւյց յոյս տաւ եւ խղճմանը հաւատարմութիւն մը եւ ջանացած է պահպանել յետին աստիճանի բառակաշմոքիւն մը, ուսկից եւ մուտ գտած են թարգմանութեան մէջ բազմաթիւ մտածութիւնք հոս եւ հոն, զորոնք լուսաւորելու իմաստն պարզելու համար բանայի մը պիտի ծառայէ մեր ձեռքը՝ յետոյ թարգմանութիւնը իւր յունարէն սկզբնապիւն, որ այնպէս աւելնելու կը յղանայ աւել տողի մէջ, նման լատիններէն թարգմանութեան: Այսպիսի մութ տեղեաց շուրջ Եռյոյ հրատարակութեան առթիւ բազմաթիւ խնդիրներ յուզուցան, երբ ընդէն չէ պահպան մկննդութիւններու զիմեցին. թէեւ ոմանք ուղղութեամբ փորձեցին վերականգնել բնագիրը, բայց շատ անգամ ալ վրիպեցան տնտեղի ենթագրու-

թեանց մէջ, ուշադիր չըլլալով ուղիղ ճանապարհին՝ վերածել սկզբնագրին, ուրեմն յունարէնի, որով միայն սպասելի էր հրատարակութեամբ:

Արդեօք Իրենէոսի այս երկու գրուածներս միայն ունեցած ենք հայերէն թարգմանութեամբ: Եւր-Միտանան յառաջարկին մէջ (Ընդգէմ Լեռն. III) բրած մէկ ակնարկութիւնը այնպէս երթարել կու տայ, որ ծանօթ են իրեն իրենէն, հայերէն թարգմանութեամբ «ուրիշ մասնաշրջաններ» ալ, զորոնք սակայն պարագայից բերմամբ չէ կրցած կցել «Ընդգէմ Լեռնուածոց» Գրքին: Այս «Մանգրոններու» մասին մանրամասնութիւն տնտեղութեմէ մեզի. բայց պահպանութեամբ հետեւեալ նշխարներն ըլլալուն, որոնք կը գտնուին հայ մատենագրութեան մէջ յիւր եւ յան:

J. B. Pitra 1852ին իւր Spicilegium Solesmense³ հաւաքման մէջ առաւ ի միջի այլոց նաեւ Իրենէոսի անուամբ հայերէն Յ փաղբիկ եւ մէկ ըզարձակ հատուած՝ հանդերձ լատիններէն թարգմանութեամբ ի ձեռն Լ. Գ. Այլադփոխի, զորիւր ապա նշոյնութեամբ արտատուեցին նաեւ Harvey⁴ եւ Martin⁵: Բայց հայերէն Մատենագրութեան մէջ կային աւելի թուով հատուկ տարներ, որոնց յանկն տուած է Լ. Գ. Չարախանկան: Այս յանկն մեծ մաս մը ընդ աւելի 9 հատուկատը 1897ին հրատարակեց Կ. Վ. Տեր-Միլաշեան⁶:

Pitra ի առաջին հատակատորը «Իրենէոսի եւ տաղեայ. Երեմիա՝ եւ արարածս ապաւանդ եւ նորոգեալ...» (Pitra, I. 1—2. Harvey, II. 445—50) հանուած վեներաբիլ Իր Զարմարէն, էջ 337, լոկ կոչում մըն է Ընդգէմ Լեռն—՝՝՝՝ (էջ 235): Նշուեցան վարպետ վարպետի հրատարակած 5 փաղբիկ հատակատորներէն (էջմ. Խ. 1946էն) երեք բառական կոչումներ են Եռյոյն եւ Ընդգէմ Լեռն—՝՝՝՝ (Որ երեւ... զոր ունին նաեւ Ստ. Իմաստաւեր, եւ Գաղիկ թագ. Գիւրգիւ. 296 Եռյոյ, էջ 24) — «Չհրճուած գործ են...» — Ընդգէմ Լեռն, էջ 111. «Եւսկի տակ. Մերձեցայ...» Ընդգէմ Լեռն, էջ 114): Ասիկ կ'երեւան նաեւ միւս երկուքը, թէեւ ինձ չ'այնչոյցեալ գտնել: Կարելի է մտածել նաեւ թէ տնտեղութեմ ըլլան ուրիշ Լոր մը գրուածներէն իրեն կոչում իրենէնէն, որ անհարկն չէ. այսպէս որ համար Չարախանկանի յիշատակած հատակատորը «Ընդուռայն եւ անտիւր են, որ գլխաւոր զիրկութիւնն ուրանան...» ուրիշ բան չէ բայց իմէ կոչում մը Ընդգէմ Լեռն. 155 էջն (աւելից նշոյնը առած է եւ Ստ. Իմ.), բայց նոր թարգ-

1 H. Сагарга: Рукописные произведения св. Ириния Лионского: «Доклады Академии Наук СССР» 1907—1908: — «Երեւանի պարթիւնի մը Ս. Իրենէոսի Լիոնի եպիսկոպոսի» «Երեւան»... ի Христианское Чтение. 87 (1907): Այս. 478—491, Կապ. 664—91: Երեւան, 853 881.

2 Այսպէս էջ 24. այլ աւելնալու — պլաւրի-նակաբար:

էջ 45: նուառի յերկր նուառից երկրի:

էջ 46: գանձման ազգեաց — գանձմանազգեաց:

էջ 4: փոքուն եւ գարեւ — գար էն:

էջ 54: Իսկ Պրոքատիկ Լեռնոգեւ — Պրոքատիկ Լեռնոգեւ:

էջ 3: հատուկ — հատուկ էր:

Ընդգէմ Լեռն. 154: «գանձայն եւ — գանձայն: անդ, 158: Եւ — զիւր — է թիւ... — Եւ — զիւր...»

3 Sancti Irenaei episcopi Lugdunensis Libros quinque Adversus Haereses... edidit W. W. Harvey, t. I. H. Cambridge, 1857. Նոր հրատարակութիւն մ'ունի M. Maucour ի Bibl. S. Patrum, 2, 3, ապ. Լոնդ. 1907.

4 Հայ բնագրով զրադեցան իտալական հայերէնագետք՝ S. Weber եւ F. Conybeare, որոնց գրուածները յիշատակեցիք վերջ ի միջի այլոց հոս կրնաք ինչէլ նաեւ S. Weber ռուսի գրուածք մ'ալ՝ «Zum armenischen Text der „Ekdeseis“ des hl. Irenaeus, ի թերթին Theolog. Quartalschrift (Tübingen), 1909, S. 559—573.

5 Spicilegium Solesmense compendens sanctorum Patrum... anecdota haecena opera... curante Dumno J. B. Pitra, tomus I. Paris, 1852, pp. 1—6, 505—508.

6 Adversus Haereses, II. p. 448—489.

7 C. Pitra, Analecta sacra, t. IV, Paris, 1883, p. 31—33 (Հայ բնագրով). 302—304 (լատ. թարգմ.).

8 Մատենագրութեամբ թարգմանութեան նախնաց. Վեհա. 1880, էջ 419—421.

9 Կարպան Վրդ. [Տեր-Միլաշեան], Իրենէոս եւ Նշխարներ նոր գրուածներէն: ԱՐԲ. 1897 էջ 190—203:

մանութեամբ Ստ. Սիւնեցւոյ՝ Կիւրդի մէջ թղթի մէջ (տես Մատենադարան, էջ 518):

Pitraի երկրորդ երկար հատուածը՝ «Սրբոյն Երանոսի եպիսկոպոսի հետեւողի առարկեցն ի Գարութիւն Տեառն, Օրէնք եւ մարգարէր» (Pitra, I. 4—6. Harvey, II. 462—464) հատուած է վենետ. Գ. Ճառը տրէն, էջ 787: Այս հատուածը ունի նաեւ կարգապետ վերջ. (BPPS, 1897, էջ 201), հաւան էլ՝ Թ. 1945 կար. Յուլ. Չեռագրէն, այժմեանը՝ Թ. 1988, այս է Տիմոթէոս Կուրի Հ—Կ—...իւնի (տպ. Էջմիածին, 1908, էջ 256—257). բայց չկայ հոս «ի Գարութիւն Տեառն», խորագիրը, այլ պարզապէս «Երանոսի իրենեոսի հետեւողի առարկեցն եւ եպիսկոպոսի եղելոյ Ղազկունի, որ փիլիսոփայից ուսմամբ պայծառացեալ ճանաչէր», ինչպէս որ շունի նաեւ հատուածի ասորերէն թարգմանութիւնը (տես Harvey, II. 460) 461): — Տիմութէոս Կուրի Հակաճառութեան մէջ կայ ուրիշ երկու բնագրական հատուած ալ յանուն իրենեոսի (էջ 257—259), զորոնք կարգապետ վերջ. յիշեալ Չեռագրէն տպած է Արարաի մէջ «Սուրբ գրութիւնք...», էջ 202. եւ «Սուրբ եկեղեցի...» էջ 202—203): Այս երկու հատուածներու առաջինը կը գտնուի նաեւ ասորերէն (Harvey, II. 458—460). երկրորդը հաւանած է Ընդգէմ Հերմուստոսի Ա. գրքէն (Harvey, I. 90—92):

Գ. Վ. Այվազովսկիի միջնադարեան մեր Pitra (I. 505—508, Harvey, II. 404—469, Pitra-Martin, IV. 31—33, 302—304) հրատարակած է նաեւ ճառ մը. «Սրբոյն Երանոսի հետեւողի առարկեցն առաջեալ յաղագս որդւոցն Չեռագրէն»։ «Գայնժամ» մերձեցաւ... Ճառս հաւանած է մեր Մատենադարանի Թ. 2 ձեռագրէն (Թղ. 19ա—23ա) ուր սակայն շատ աւելի բնագրական է՝ գրեթէ բերքապտիկը հրատարակուածին։ Այսպէս վարուած է Pitra աշուշտ նկատելով ճառին անհարազատութիւնը. ճառս «այս ձեւի մէջ կը գրէ Bardenhewer (Geschichte der altkirchlichen Literatur, I. 510) գծաւարա կարելի պիտի ըլլայ իրենեոսի վերագրէն», Արդեամբ ալ, ինչպէս արդէն նկատած է Pitra (I. էջ X—XI), ճառին հեղինակը կ'ուղղէ յաճախ իւր խօսքերը Արիմոսաց, ուրեմն, եթէ աղաւաղուած չուզենք համարիլ յետնագունէ մը, առ նուազն Գ. դարուն պիտի գնենք ծագումը։ Եւ ընդհանրապէս գրութեան ոճն եւ ամէն պարագայը իրենեոս մը չեն պատկերեր մեր աշույ։

Մեր Մատենադարանի Թ. 47, Պատճառաց Գիրքը (Թղ. 325ա—բ) ունի հատուած մը «Յերինտի քրդը հարցումն։ Յաղագս մասց, եւ հինգ կարգանք նուագութեան որ Եւագրիւն Հիշի (sic)։ Բանգը հաւանադոյն է ասել նախահայր պիտան...» Գծաւարին է պարզել խորագրին միտքը։ Գամնայնի գեղա «Եւագրիւն իշխէ» կարգալու է «Եւագր յիշէ», Է. Սարգիսեան, որ հրատարակած է հատուածս Եւագրեայ գործոց կից (տպ. վենետ. 1907, էջ 385—87) այս տեղը կը կարգալու վենետիկեան Չեռ. մէջ «Յերինտի քրդը հարցումն» յաղագս մասցն եւ հինգ կարգանք նուագութեան որ Եւա-

գրիւն յիշէ... որ դարձեալ լոյս մը չի ցուայրներ։ Հրատարակիչ Հոր ճանաչութիւնն ստորեւ քննարկին (էջ 385—86) ոչինչ կը պարզէ տիրող միտքութեան։ Եւ ընդհակառակն շատ չփոթ եւն այն տեղ յայտնուած մտքերը իրենեոսի մասին — սխալ հասկնալով Հ. Տաշեանի խօսքերը (Յուլ. մէջ)։ Գծաւարտարար Գրիգոր Արքատու որդին ալ իր կողմանէ «պատճառ» չի կցեր։

Հ. Գ. Զարանալեան (Մատենադարան 421) բացի վերոյիշեալ 9 հատուածներէ կը նշանակէ նաեւ հետեւեալ երեք գրութիւնք։

1. «Երանոսի եպ.ի հետեւողի առարկեցն (ի Մատթէոսի մեկնութեան) ի խորհուրդ տօնի յայտնութեան։

2. Երանոսի յղ. գնացից Առարկեցն եւ բանից հերձուածողաց (Ջուլայ)։

3. Իրենեոսի յղ. միաւորութեան, Այս երեք գրութիւններէն երկրորդը առանց տարակուսի կը նշոյնայ ՝ Յոյցք առարկեալն քարոզութեան, գրուածը հետ։ Առաջին եւ երրորդը գրուածներու մասին տեղեկութիւն չունիմ։

Միւրիւր Այրիվանեցի իւր ժամանակագրութեան մէջ թուելով «Պատմագիրքի սկզբանէ» (էջ 37), Յովսէպունէն յետոյ իբրեւ պատմագիր կը դասէ նաեւ «Երանոս, Եւսեբիոս, եւն. Իրենեոս կ'անարկուի արդեօք հոս. գծուար է ճշգրիտ բան մ'ըսել, քանի որ չունինք պատմական գրութեան մը իրենեոսէ։

Հ. Ն. ԱԿԻՆՆԱՆ

ՅՈՒՅԱԿ ՀԱՅՏԵՐԻՆ ԶԵՄԼԱԳՐԱՅ ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ

Յոռցակ Չեռագրաց Ս. Աստուածածին մայր եկեղեցոյն։

(Ըր—...—իւնի)

14.

ԱՌԵՏԱՐԱՆ

Ժ.Ձ. Գար։

ԹՈՒՂԱԹ 303: — ՄԵԾՈՂԱԹԻՆ 26X18X7 սմ.: — ԳՐՈՒԹԻՆ՝ մարութ. երկսիւն իւրաքանչիւր 18X5 սմ.: — ԳԻՐ քոլոզգի. թմայաց սեւ, սկզբնատողներն ու սկզբնատառերը կարծր, տող 20: — ՆԻՒԹ՝ թուղթ — ՎԵՂՐ՝ կաշեպատ փայտ. առաջին կողմը վրայ բազմաթիւ բնուններու մէջ 3 խաչ. առաջինը այս արձանագրութեամբ «Եւսեբիոսի որդի եղոյ թոյր իսթփաշայ մայր մարին». երկրորդը ունի կանաչ ակ շա. չորս ծայրերը արձանագրութիւն կայ, բայց վրան բնունները գամուելով ծածկուած է. երրորդը ունի խոշոր կարծր ակ եւ է առաջ արձանագրութեան: — ՄԵԳՐԱԹԻՆ ՊԱՅԱՐԱՆԱՎ մէկ թերթ վերջին, միջին մասերուն երկաթագրով, կը պատմէ Երանոսի եւ Եւսեբիոսի վկայաբանութիւնը: — ՀԱՆԳԱՄԱՐԷ՝ քաւակաւ լու: — ԴԱ-